कृच्छ्रचान्द्रायणसाधारणमितिकर्त्तव्यतामाह कृच्छ्रे प्राजापत्यादिके चान्द्रायणे वा त्रि
षवणस्नानयुक्तेः ऊधान् यत्तच्चुनतन्हृ कृच्छ्रव्यतिरेकेण नत्र सकृत्स्नानमेव समाहित
इति मन्त्रेणाविशेषाभिधानात् यत्तु नलेन कृच्छ्रे गुरुः सवनमभिहितं त्रिरह्नि विनि
र्णयो च सवासा जलमाविशेदिति तत्कृच्छ्रे विषयं यत्तु नवैपापापनेन द्वैकालिके स्नान
मुक्तं स्नानं द्विकालमेव स्यात्त्रिकालं वा द्विजन्मन इति तत्त्रिषवणस्नानाशक्तस्य वेदि
तव्यं यत्तु गार्ग्येणोक्तं एकवासाचरेद्दे स्नात्वा वा वस्त्रं न पीडयेदिति तदपि शक्त
स्यैव एकवासा वा द्विवासा लघ्वासी स्थण्डिलेशय इत्येकवस्त्रता पाश्यपि शेवेन पा
त्तिकत्वेनाभिधानात् स्नाने च हारीतेन विशेष उक्तः अथ वरेण्यद्भवताभिः स्नात्वाघ
मर्षणमन्तर्जले जपित्वाधौतमहतं वासः परिधाय सास्नात्सौम्येनादित्यमुपतिष्ठेतेति
स्नानानन्तरं च पवित्राणि जपेत् पवित्राणि चाघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यः तरत्स
मा इत्यादि वसिष्ठादिप्रतिपादितानाम् अन्यतमसामान्यथा विरुद्धेषु कालेषु ज
पेत् सावित्रीं वा सावित्री च जपेत्त्रिस्य पवित्राणि च शक्तित इति मनुस्मरणात् यत्तु

विनिर्दिष्टं द्विहायनस्य वैशाखे पंचम्यादिद्वारंभो भवति तथापि न दोषः यद्यपि सोमाय-
नाख्यं मासमुक्तं मार्कंडेयेनोक्तं गोक्षीरं सप्तरात्रेण पिबेत्स्तनचतुष्टयपानं स्तनत्रयपा-
नं सप्तरात्रं सप्तरात्रं स्तनद्वयपानं स्तनेनैकेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वायुभक्षो भवेत् एतत्सोमाय-
नेनामव्रतं किल्बिषनाशनमिति तदपि चांद्रायणमप्येकमेव हारीतेन यथा तस्मा-
द्रायणमनुक्त्वा मिथ्याभिशस्त्यादिनाशेतिकर्तव्यताकं चांद्रायणमभिधायैवमेव सो-
मायनमित्यतिदेशाभिधानात् यत्तु नस्तेनोक्तं सचतुर्थीमारभ्य शुक्लद्वादशीपर्यं-
तं सोमायनमुक्तं चतुर्थीप्रभृति चतुःस्तनेन त्रिरात्रं त्रिस्तनेन त्रिरात्रं द्विस्तनेन
त्रिरात्रमेकस्तनेन त्रिरात्रमेवमेकस्तनप्रभृति एनस्तुनः स्तनानां पाते सोम चतुर्थीत
तस्तनपानः पाहि नस्सो स्वाहा पाते सोम पंच मी षष्ठीत्येवं पर्यायार्थां स्त्रियाहोमा प्रक-
माप्नोपनोप्यः कृतस्त्रिरुसमस्तासामान्तानां समानलोकतां च सायुज्यं स गच्छतीति च-
तुर्विंशतिदिनात्मकं सोमायनमभिहितं तद्दशाहं विषयं १२ अपां त्रिषवणस्नायी
कृच्छ्रं चांद्रायणं तथा पंचगव्यं जपेद्विद्वान् गायत्र्या चाभिमंत्रयेत् १३ अथ कृ।

सुप्रत्येकं गायत्र्या चाभिमंत्रयेदिति तथा यमेनापि विशेष उक्तः । अंगुल्यग्रे स्थिते
पिंडे गायत्र्या चाभिमंत्रितं प्राश्याचम्य पुनः । ऊर्याद्दन्तस्माप्याभिमंत्रणमिति
श्रुतेश्च ॐ भूर्भुवः स्वरित्यादिभिर्मौनमेवैतेरणमंत्रमंत्रणैः सहास्याविकल्पः पञ्च
नगव्याय स्वाहेते पयासीत्यादिभिः । पिंडकरणमन्यैर्वाहि विधोभिमंत्रणं कुर्वीत । त
द्विजकार्यं तान्स्मसत्त्वोपुनेपनानि कृच्छ्रादिव्रतानि यदा प्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयते
तदा केशादिवपनपूर्वकं परिगृहीतव्यानि वपने व्रते चरेदिति गौतमस्मरणात्
अभ्युदयार्थे नैव वपने वसिष्ठेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां श्मश्रु
केशादि वापयेत् । ऊ तिरोमोक्षाणावर्जमिति कृच्छ्राणां व्रतरूपाणां वपनादीन्य
गानि वक्ष्यन्त इति शेषः । परिषदुपदिष्टव्रतग्रहणं च व्रतानुष्ठानदिवसात्पूर्वेद्युः
सायाह्ने कार्यं यथाह विष्णुः सर्वपापेषु सर्वेषां व्रतानां विधिपूर्वकं ग्रहणे सेश्ववन्मा
मिश्रा प्रायश्चित्ते चिकीर्षते दिने तेन क्षौरमादौ स्वाप्य स्नानमाचरेत् । भस्मगोम
यमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितैः मलापकर्षणं कार्यं वासशौचोपसिद्धये तथा

गौतमेनोक्तं रौरवयौधाजयेनित्युक्ते गीतेति तत्स्वपि पवित्रत्वाद्देवोक्ते नपुनर्निय
माप तथासति स्वन्यतरस्मिल्लनकल्पनाश्रमेगान अत्रैतानधीतसामवेदेनगाय
त्र्यादिकमेवजप्तव्यं पठ्यपि नमोहमायमोहमायेत्यादिपठितान्येतान्येवाज्याहुतय
इति श्रापस्तम्बेनोक्ते तदपि नैयमिके महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयम
न्वहंमितिमनुना व्याहृतिभिर्होमविधानेन तथाषट्त्रिंशन्मतेनोक्ते जपहोमा
दिपंक्तिविहृद्धोक्ते संभवेत्रैवेत सर्वव्याहृतिभिः ॐपौङ्क्तायश्राश्रणत्वेनवेति श्रा
दिग्रहणाद्रुद्रकर्पणादिन्यायप्रस्थानादेग्रहणे अतएववैशंपायनः स्नानोपदिष्टे ति
तादित्यसौरीभिस्तुह्मेनाञ्जलीरिति एवमन्येष्वपि विरोधिपदार्थेष्वविकल्पशास्त्र
पणीयो विरोधिषु समुच्चयप्रमाणत्वोन नाधिकरणन्यायेन सर्वस्मृतिप्रत्यपवत्वालमे
णः जपसंख्यापाविशेषस्तेनैवदर्शितः ऋषभं विरजंचैव तथाचैवाघमर्षणंगा
यत्रीं वाजपेद्देवीं पवित्रांवेदमातरं शतमष्टशतंवापि सहस्रमथवापरं उपांशुम
नसावापितृन्योत्स्नदेवताः मन्त्रेष्वाश्वन्स्थलानिप्रणवाशिरसानतः तथापिञ्ज

मि॰ प्र॰ नैमित्ते तथागाङ्गाम्भंगेक्षितोम्भंगेनोहूलमनुलेपनं व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यद्ब
२१५ लरागकृत् इत्येवमादिकंतेवानाजानेस्त्रसानगन्धेषु ब्राह्मणएवमनेनविधिनाव्रतेगृ
हीताःवपुपरिसमापनीये अन्यथात्वप्रत्यवायः पूर्वंव्रतेगृहीतात्तु नाचरेत्का
मसंमोहितः जीवन्भवतिचण्डालोमृतः श्वाचैवजायतइतिछागलेयस्मरणात्
त्वालंप्रपंचेन २३ अनादिष्टेषुपापेषुशुद्धिश्चान्द्रायणेनच धर्मार्थंयश्चरेदेत
तच्चन्द्रस्यैतिसलोकतां २४ इत्युक्तविनियोगस्यचान्द्रायणस्यस्वरूपमभिधाय
लब्धप्रसंगः कार्यान्तरेषुविनियोगमाह अनादिष्वपतरस्यादिष्टयेषुपापेषुचान्द्रा
यणेनशुद्धिः वषाह्यात्राजपन्यादिभिः कृच्छ्रैरेवमहीनेलब्धेरुपतैवाशुद्धिः
कानिच तथाचषट्त्रिंशन्मतेभिहितं पातकोपपातानिगुरोर्गुरूणितराणिच कृच्छ्राणिकृच्छ्र
चान्द्रैस्तुशोध्यानिमनुरब्रवीदिति येष्वेवपापानांसमुद्गच्छयः प्रतिपादितः उशनसा ३१५
तद्रूपोः सुमस्थपडक्तः दुरितानांदुरिष्टानांपापानांमहतामपि कृच्छ्रंचान्द्राय
णंचैवसर्वपापप्रणाशनमिति दुरितमुपपातकं दुरिष्टंपातकं गौतमेनतुकृच्छ्रा

वनपूर्वेनपंचगव्येनसंस्कृते व्रतेनिशाम्यत्रैवैद्यास्ते वहिल्लारकदर्शने याचम्यातः
परेसोनीध्यापनंहस्तनमात्मनः मनःसेनापनेनीव्रुसुडहेहेकाकमेनरइतिवहि
रितिग्रामात्रिकृष्यात्सूयाथ्येवमेवव्रतपरिग्रहः कार्यः केशश्मश्रुलोमनखवप
नेचांद्रायणादिषु पनद्वेवस्त्रियाः केशवपनवर्जमिति बोद्धायनस्मरणात् वप
नान्निष्ठोक्तहारीतेनविशेषउक्तः राजावाराजपुत्रोवाब्राह्मणोवाबहुश्रुतः के
शानांवपनंकृत्वाप्रायश्चित्तंसमाचरेत् केशानांरक्षणार्थंद्विगुणंव्रतमाचरेत्
द्विगुणेव्रतआचीर्णेदक्षिणाद्विगुणाभवेदिति एतच्चमहापातकादिदोषविषे
षयत्वेनद्रष्टव्यं विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणांनेष्यतेकेशवापनं ऋतेमहापातकि
नोगोहन्तुश्चावकीर्णिनइतिमनुस्मरणात् जाबालिनाप्यत्रविशेषउक्तः आर
भेसर्वकृच्छ्राणांसमाप्तौचविशेषतः आज्येनैवहिपालाशीर्जुहुयादाहुतीःपृथ
क् श्राद्धंकुर्याद्दद्याच्चगोहिरण्यादिदक्षिणामिति यमेनाप्यत्रविशेषोभिहितः
पक्षान्तायोनिहुत्लिख्यलानेचागतपातिने नैमित्तिकानांसर्वेषांतथाचैवानुकीर्त्त

मि·स्मृ·
टी:
२२५

पत्यादीनि नादिष्टेषूपपातकादिषु सकृदभ्यासाद्यपेक्षया समस्तानि व्यस्तानि च योजनीयानि तथानादिष्टव्रतेष्वपि महापातकादिष्वभ्यासापेक्षया योजनीयानि अत एवोक्तं यमेन यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमित्यादि गौतमेनाप्युक्तं निष्कृतीनां मेयहार्थं सर्वेषां पर्षन्नग्रहणोक्तेन तथा यदपि तेनैवोक्तं द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तेनैतस्मात्प्रमुच्यत इत्युक्त्वा तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत इति तदपि महापातकाभिप्रायं न च महापातकेष्वनुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः तत्र द्वादशवार्षिकव्रते द्वादशद्वादशदिनान्येकैकप्राजापत्यं परिकल्प्य गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिकवैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति तदशक्तौ तावत्यो वा धेनवो दातव्याः तदसंभवे निष्काणां षष्ट्यधिकं शतत्रयं दातव्यं तथा च स्मर्यते प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशय इति मूल्यार्थमपि निष्कं वा तदर्द्धं वा शक्त्यपेक्षपादेयं गवामभावे निष्कः स्यात्तदर्द्धं पादमेव चेति स्मरणात् मूल्यदानस्याप्यशक्तौ

२२५

4

तिकृच्छ्रो चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति समासकरणे नैष्टवनिरूपेणतनाकृच्छ्रा
तिकृच्छ्रयोः स्वविना चान्द्रायणस्य तन्निरूपेणतनाइति प्राहुन नचत्रयाणां समुच्चयः
केवलप्राजापत्यस्य तु नैरूपेण तेचतुर्विंशतिमतेभिहिते लघुदोषेतनादिष्टे प्राजाप
त्यं समाचरेदिति गौतमेनापि प्राजापत्यादेनैरूपेणमुक्ते प्रथमं चरित्वा शुचिः स्यत:
कर्मण्यो भवति द्वितीयं चरित्वा यदन्यन्महापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्य
न ते तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेनसो मुच्यत इति महापातकादपीत्यभिप्रेत्य मनुना
प्युक्तं पराको नाम कृच्छ्रोयं सर्वपापापनोदन इति हारीतेनाप्युक्ते चान्द्रायणस्या
वकस्य तुलापुरुषणवेच गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनमिति तथा गोमू
त्रंगोमयंक्षीरंदधि सर्पिः कुशोदकं एकरात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेदिति
तथातनकृच्छ्रमाधिकृत्यायितेनैवोक्तं एषकृच्छ्रो द्विरभ्यस्तः पातकेभ्यः प्रमोचये
त् त्रिरभ्यस्तो यथान्यायं पश्यद्ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति उशनसा चोक्तं यत्रोक्तं पत्रवानो
क्तं महापातकनाशनं प्राजापत्येन कृच्छ्रेण शोधयेद्ब्राह्मसदाय इति एतानि प्राजा

द्वादशाहिकैरेकैकप्राजापत्यकल्पना यो लिंगे एवमुपपातकेषु त्रैवार्षिकं प्रायश्चित्तं वि
षयमुक्तं तेषु नवभवन्ति प्राजापत्यास्तावन्तो वा प्रत्याम्नायाः त्रैमासिकविषये पुनः सार्द्धस
प्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायास्तु धेनूपवासाद्यस्तावन्त एव मासिकव्रतविषये तु सार्द्ध
प्राजापत्यद्वयं तावानेव वा प्रत्याम्नायाश्च चांद्रायणविषयमुक्तं तेषूपपातकेषु प्राजा
पत्यत्रयेण दशांशस्य प्रत्याम्नायस्तावानेव एतेन चतुर्विंशतिमतेभिहितं यष्टो चां
द्रायणदैयाः प्रत्याम्नायविधौ समदैतितन्टनिधनेनः पिपीलिकामध्यादिचांद्राय
णा प्रत्याम्नायविषये मासातिकृच्छ्रविषयमुक्तं तेषु पुनरुपपातकेषु सार्द्धसप्तप्राजापत्याः
प्रत्याम्नायास्तु धेन्वादयस्तावन्त एव प्राजापत्येन गामेकां दद्यात् सांतपनेद्वयं पारा
कं तप्तातिकृच्छ्रेति स्वलिनस्वत्तगाः स्मृता इति चतुर्विंशतिमते विधानात् एतच्चपके
केयासममध्यायादित्यामलकपरिमितैकैकग्रासमपदेवदिनत्रयं पाणिपात्रभोजनमेव
पुनर्द्वेतुर्द्वयमेव प्राजापत्यस्य षडुपवासतल्पनाहिगुणेन तवात्रातिकृच्छ्रस्य एतदपि
नवसुदिनेषु पाणिपात्रमात्रस्य भोजनं तथापि नैवेतनपेण द्वादशदिवसान्वहीनेनेलोशाति

तावंतो वोपवासाः कर्त्तव्याः तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षट्त्रिंशल्लक्षसंख्या कार्यः कृच्छ्रायुतं च गायत्र्या उपवासस्तथैव च धेनुप्रदानं विप्राय सममेतच्चतुष्टयमिति पराशरस्मरणात् एतच्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितं गायत्र्यास्तु जपन्कोटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति लक्षाशीतिं जपेद्यस्तु सुरापानाद्विमुच्यते पुनाति हेमहर्तारं गायत्र्या लक्षसप्ततिः गायत्र्याः षष्टिभिर्लक्षैर्मुच्यते गुरुतल्पग इति द्वादशवार्षिकतुल्यविधानं तत्प्रोक्तं न पुनरशक्तविषयमपि इति न विरोधः एवमन्येष्वपि कृच्छ्रादेश्च फलं चैव प्राणायामशतद्वयं तिलहोमसहस्रं तु वेदपारायणं तथैव स्यादुपः प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमतादिशास्त्राभिहिताः षष्ट्यधिकत्रिशतगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः अतिपातकेषु सप्तत्यधिकशतद्वयं प्राजापत्यानां कर्त्तव्यं तावंतो धेन्वादयः प्रत्याम्नाताः पातकेषु तु साशीतिशतं प्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावंत एव तथा चतुर्विंशतिमतेऽभिहितं जन्मप्रभृति पापानि बहूनि विविधान्यपि कृत्वा वा ब्रह्महत्यायाः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् प्रत्याम्नायेन गवां देयमाशीति धेनूनां शतानि तथाष्टादशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुधः इतीदमेव द्वादश

मि-त-
न्द:
२१२

न्तुगोवधव्रतस्थाने गोसहस्रदानादावितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां द्वापणादिव्रतं मा
सिकव्रतेन तयोर्गोसहस्रेणैकमेव वा द्वापणादिके धेनुदसो वादिके वा त्या स्वापस्त
मर्वत्र द्विगुणएव प्रकीर्णके षतु पुनः प्रतिपदोक्त प्रायश्चित्ताना सारेण प्राजापत्य
पादादिलघुप्रायश्चित्तं नीय ग्राह्यतो ऽपुनः स्वां द्वापणादिकाभिव्यतिहि गवलेव नेनेम
ज्ञापिकल्पना कार्या पञ्चह्रस्यादिनोक्ते जन्मप्रभृति पापं किं चिन्तानके चोपपातके ता
वदावर्तपेत्कृच्छ्रो पापत्त्वह्निगुणमेवेति तद्वैपरदारइति गोतमोक्त द्विवार्षिक
समानविषयं नैयायैव मासिकादि विषयमस्तोपपातकाहन्निविषयं च पातकप
दाभिधेयं पञ्चदशालादिस्त्रीगमनहिरण्यामविषयंच नत्रज्ञानात्कृच्छ्राह्मणुहिमस्ता
नादैदवद्रूपमिति सकृद्वहित्वगमने कृच्छ्राह्वविधानानदभ्यासे द्विवर्षेनत्वष
ष्टिकृच्छ्रविधाने षुनःमेव पञ्चतुष्ममत्तनोक्ते पदष्पसकृदभ्यस्तत्रद्विगुणं वेमयं महत
तेऽह्नात्यह्नकृच्छ्रेणमहतः पातकादतइति तदप्युपपातकाह्निनिविषये तथाज्ञा
नादैदवद्रूपमिति पमोक्ते देवद्रूपविषयमस्तपातकाहन्निविषयं च पस्त्वनपस्यस २१२

पादास्त्र्यहोपवाससमानप्राजापत्यद्वयतुल्यमेव प्राजापत्यस्य च षडुपवासतुल्य
तेफलकमेव तथाहि प्रथमेत्र्यहे सायंतनभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससंपत्तिः
द्वितीयेत्र्यहे प्रातःकालभोजनत्रयवर्जने परम् तथायाचितत्र्यहेपि सायंतनभोज
नत्रयवर्जनेनाप्येवं नवभिर्दिवसैरुपवासत्रयं ततश्चान्त्यत्र्यहे चोपवासत्रयमिति
षट्के षडुपवासतुल्यत्वं ऋषभैकादशगोदानसहितत्रिरात्रोपवासात्मकगोवधव्र
तेतु सार्द्धैकादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याकाश्चोपवासादयः प्रत्याम्नायाः मास
पर्यावृत्तेतु सार्द्धप्राजापत्यद्वयं पाराकात्मकेऽत्र उपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयं पारा
कतप्तातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं चरेत् सान्तपनस्य चाप्यर्द्धमशक्तो व्रतमाचरेदिति षट्
त्रिंशन्मतेभिधानात् चान्द्रायणपराककृच्छ्रातिकृच्छ्राणां प्राजापत्यत्रयात्मकाद्वा
दशवार्षिकव्रतस्थाने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः तत्रप्रत्याम्नायापास्तधेन्वा
दयः द्विगुणाः अतिपातके च नवतिसंख्याश्चान्द्रायणादयः तत्समेष्वनुपातकप
दाभिधेयेषु षष्टिसंख्याः उपपातके च त्रैवार्षिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः त्रैमासिके

7